

ANNA MAJDECKA-STRZEŻEK*

HISTORYCZNE CMENTARZE OGRODY PAMIĘCI JAKO WYRÓŻNIKI KRAJOBRAZU KULTUROWEGO

HISTORICAL CEMETERY – MEMORIAL GARDENS AS DETERMINANTS OF CULTURAL LANDSCAPE

Streszczenie

Cmentarze stanowią specyficzną grupę zespołów ogrodowych, których celem jest zachowanie i przywoływanie pamięci. Kształtowane w różnych epokach, w różnych rejonach i pod wpływem różnych kultur stanowią zawsze ważny, łatwo rozpoznawalny element krajobrazu, podkreślający odrębność i wyjątkowość miejsca. Jako obiekty ogrodowe podlegają modom i tendencjom kształtowania przestrzeni, ale także i detalu architektonicznego. Wyjątkową rolę odgrywa w nich symbolika. Specyfiką zespołów sepulkralnych, ich elementem wspólnym, mimo całej ich różnorodności, jest czytelne wykorzystanie melancholii i zadumy związanej z przemijaniem, odchodzeniem i stratą, jakiej doświadczamy wraz z odejściem naszych bliskich. Bogactwo rozwiązań obiektów sepulkralnych ściśle powiązane jest z religią, kulturą i obyczajami. Historyczne obiekty cmentarne, jako ważny składnik krajobrazu kulturowego, poddawane są działaniom ochronnym, bez których trwanie tych ogrodów nie byłoby możliwe.

Słowa kluczowe: historyczne cmentarze, ogrody pamięci, sztuka ogrodowa, krajobraz kulturowy

Abstract

Cemeteries are a specific group of garden complexes, whose purpose is to preserve and recall memory. Formed in different epochs, in different regions and under the influence of different cultures are always important, easily recognizable element of the landscape, emphasizing the separateness and uniqueness of the place. Gardening as objects subject to fashions and trends shaping the space, but also the architectural detail. Special role in their symbolism. The specificity of the assumptions sepulchral, their common element in spite of their diversity is a clear use of melancholy and reflection related to the temporal, of abandonment and loss, we experience the passing of our loved ones. The variety of solutions sepulchral objects, is closely linked with religion, culture and customs. Historic cemetery property as an important component of the cultural landscape are subjected to protective measures, without which the continuance of these gardens would not be possible.

Keywords: historic cemeteries, memorial gardens, , garden art, cultural landscape

* Dr Anna Majdecka, Pracownia Ogrodów Historycznych i Architektury Krajobrazu, Warszawa.

1. WSTĘP

Cmentarze to wyjątkowe miejsca przywołujące pamięć. Cmentarze to ogrody pamięci. Pamiętać to znaczy utrzymywać wiadomości o minionych zdarzeniach i ludziach, o ich życiu i dokonaniach, odwadze i poświęceniu, uczuciach, o osobach i sprawach ważnych osobiście, prywatnie, ale i powszechnie dla określonej grupy społecznej lub kraju. Pamiętać to przypominać doznane wrażenia, przeżycia, wiadomości. Pamiętać to również dbać, troszczyć się i chronić. Cmentarz jest miejscem przechowywania takiej pamięci, ale też i jej przywoływania¹. Wyjątkowy jest jego charakter, bowiem jest on zarazem osobisty i powszechny, prywatny i dostępny dla wszystkich. Cmentarze są zawsze ściśle powiązane z miejscem, miejscowością, regionem czy krajem i historią. Cmentarz jako miejsce wiecznego spoczynku to nieodłączny składnik krajobrazu, przestrzeni traktowanej materialnie, ale i jako niematerialny składnik pamięci wyrytej w ludzkich sercach. Identyfikacja przestrzeni cmentarza dokonuje się za sprawą całego zespołu elementów, znaków i symboli, które celowo eksponują jego odrębność z otoczenia, ale także pozwalają one na odczytanie cmentarza jako przestrzeni w kategoriach wyznaniowych, kulturowych, społecznych czy historycznych.

2. TRADYCJA KSZTAŁTOWANIA CMENARZY I ICH SYMBOLIKA

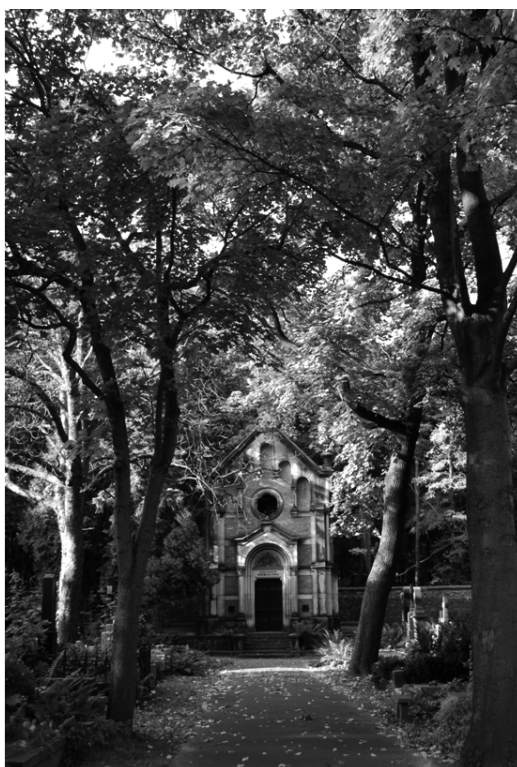
Kres ludzkiego życia w wielu kulturach, zarówno w przeszłości, jak obecnie, związany jest z tworzeniem miejsc poświęconych tym, którzy odeszli. Każda epoka, każde wyznanie religijne i miejsce tworzyły cały związany z tym momentem życia system postępowania, który przybierał fizyczną, łatwo rozpoznawalną i czytelną postać. Odmienną, a przez to charakterystyczną w różnych miejscach i czasie.

W starożytności obawiano się sąsiedztwa zmarłych i separowano ich w taki sposób, by uniemożliwić wszelki kontakt. Cmentarze zawsze zakładano poza miastami. Groby wskazywały miejsce, gdzie zostało złożone ciało, ukazywały miejsce żałobnego kultu i pamięć o zmarłym następnym pokoleniom. Stąd zapewne wywodzi się jego określenie *monumentum*. Pochodzenie słowa cmentarz wiąże się z greckim *koimeterion* i późniejszym łacińskim *cementerium*, co jest określeniem sypialni bądź miejsca ochraniającego sen. Jakże piękne, poetyckie określenie wiecznego snu.

Niechęć do sąsiedztwa ze zmarłymi zanika w kulturze chrześcijańskiej około V wieku, do czego przyczynia się kult męczenników Kościoła. Miejsca ich pochówku stawały się celem pielgrzymek, a w konsekwencji budowy świątyń, a także tworzenia w ich sąsiedztwie cmentarzy. Groby początkowo oznaczane napisami od około V wieku stają się anonimowe. Tendencja ta utrzymała się do około XVIII wieku i dotyczyła przede wszystkim pochówków osób biednych. Miejsca wiecznego spoczynku osób zamożnych sygnowane były napisami, które pozwalały na utrwalenie ich pamięci. Pod koniec średniowiecza upowszechnia się zwyczaj chowania zmarłych w miejscach, gdzie wcześniej pochowani zostali inni członkowie jego rodziny.

Dla świata chrześcijańskiego w epoce średniowiecza cmentarz przy kościele stał się jedynym dopuszczalnym miejscem pochówku, wskazywanym przez zapis soboru z 1059 roku. Cmentarze przykościelne były stosunkowo nieduże, otoczone murem. Często wzdłuż muru sadzono drzewa. Wielkość przykościelnego cmentarza wyznaczana była najdłuższym cieniem kościelnej budowli. Groby budowano jako nietrwałe, blisko siebie, nie zawsze stawiając przy nich krzyże. Groby co pewien czas przekopywano, aby to samo miejsce nadawało się do ponownego pochówku. Na cmentarzach

¹ L. Majdecki, *Protection and forming of cemeteries*, Szczecin 1997.

II. 1. Cmentarz ewangelicko-augsburski w Warszawie, założony w 1792 roku według projektu znakomitego architekta i planisty ogrodowego Szymona Bogumiła Zuga. To jeden z nielicznych historycznych, projektowanych cmentarzy. Stara roślinność stanowi właściwą oprawę dla zróżnicowanych i pięknych nagrobków i kaplic (fot. A. Majdecka-Strzeżek, 2010)

III. 1. Lutheran cemetery in Warsaw, founded in 1792 by the design of outstanding architect and planner garden Szymon Bogumil Zug. One of the few historical draft cemeteries. Former vegetation is appropriate for different housing and arts and chapels funeral (photo A. Majdecka-Strzeżek, 2010)

przykościelnych grzebane były osoby biedne o niskim statusie społecznym. Miejsce pochówku biednych o szczególnym znaczeniu znajdowało się w bezpośrednim sąsiedztwie kościoła, w zasięgu spływającej z kościelnego dachu, uświęconej wody. Dla ważnych, szanowanych obywateli miejscem wiecznego spoczynku był kościół. Groby tu ulokowane uzyskiwały z czasem coraz to atrakcyjniejszą formę, a nagrobne inskrypcje wspominające zmarłego chroniły przed zapomnieniem. W przeciwieństwie do cmentarza przykościelnego miejsce pochówku w obrębie kościoła zapewniało trwałą pamięć.

Cmentarze przykościelne były głównym miejscem pochówku do XVIII wieku. Wówczas rozpoczęto budowę cmentarzy samodzielnych, w oddaleniu od kościoła i ludzkich osiedli. Przyczyną zmiany dotychczasowych lokalizacji cmentarzy był postęp nauk medycznych, który akcentował względy higieniczne. Akceptacja dla nowej lokalizacji cmentarzy była procesem długotrwałym i trudnym, wymuszonym przez prawo. W miarę rozwoju miast likwidowano cmentarze przy kościołach, pozwalając jednak na funkcjonowanie takich cmentarzy na wsiach sporadycznie jeszcze aż do połowy XX wieku.

Nowo zakładane cmentarze oparte były najczęściej o plan prostokąta, z krzyżującymi się w centrum drogami. Obszar cmentarza kształtowany był z zasady regularnie, kwaterowo. Miejsce przecięcia dróg ma wielkie znaczenie w symbolice chrześcijańskiego cmentarza i uważane jest za miejsce wyjątkowe, godne, święte, choć oczywiście przestrzeń całego cmentarza była poświęcona. Miejsce to zwane było niebem. Stawiano tu kaplicę bądź krzyż, a w sąsiedztwie miejsce wiecznego spoczynku przeznaczane było dla najznacześniejszych obywateli. Ogrodzenie i lewy narożnik cmentarza uznawany był w tradycji wiejskiej jako miejsce negatywne zwane piekłem i przeznaczane było do pochówku nieochrzczonych dzieci, samobójców i tragicznie zmarłych. Tak więc przestrzeń cmentarza była niejednakowa pod względem symbolicznym. Szczególnie ważna była droga prowadząca od bramy do centrum cmentarza, była to bowiem ostatnia droga zmarłego. Miejsca pochówku sąsiadujące z główną drogą były uznawane jako dobre, dawały bowiem większą szansę na wspomnienie i modlitwę za zmarłego. Główna aleja, często prowadząca wprost z kościoła, miała za zadanie skupienie, wyciszenie przychodzących i często obsadzana była drzewami. Zazwyczaj były to jednogatunkowe nasadzenia drzew długowiecznych.

Ogrodzenie cmentarza stanowi granicę pomiędzy *sacrum* a *profanum*, było i jest granicą oddzielającą świat żywych i umarłych. Brama była miejscem, gdzie przekraczano ową symboliczną granicę. Bramy starannie dekorowano i często w ich sąsiedztwie wprowadzano stosowną inskrypcję. Ogrodzenie budowano z różnych materiałów i miało ono różne gabaryty, często posiadało też symbole wskazujące znaczenie przestrzeni skrytej w jego wnętrzu. Na wsiach w sąsiedztwie głównej bramy kopano dół, przekryty kratownicą, który pozwalał ludziom na swobodne przejście, a uniemożliwiał je zwierzętom. Ogrodzenie cmentarza podkreślone było rzędowym zadrzewieniem i dlatego w krajobrazie wiejskim cmentarz postrzegany jest jako grupa wysokich drzew.

W 2 połowie XVIII wieku nastąpiło zainteresowanie odmiennym od dotychczasowego sposobem kształtowania przestrzeni ogrodowej. Zainteresowanie naturą jako wzorcem przeniesione zostało również na obszar cmentarzy. Pojawiają się trendy traktujące cmentarz jako kompozycję naturalną, wręcz fragment natury poświęcony myśli o śmierci i melancholii, stanowiący z jednej strony obszar wspomnień, z drugiej zaś przypomnienie o nieuchronności ludzkiego losu². Pojawiły się więc oprócz tradycyjnych cmentarzy w formie krajobrazowych kompozycji z malowniczo ulokowanymi

² J. Białostocki, *Symboli i obrazy w świecie sztuki*, PWN, Warszawa 1982.

grobami, których wygląd również ulegał zmianie. Na XIX-wiecznych cmentarzach najczęściej spotykanym typem nagrobka jest krzyż, pojawiają się także inne, takie jak obeliski, kolumny, urny oraz figury aniołów. Postacie aniołów opłakują umarłych, zastygłe w pełnych bólu pozach ukazują rozpacz i cierpienie rozstania pozostałych przy życiu bliskich.

W XIX wieku pojawiają się cmentarze rodowe lokowane w obrębie posiadłości. Przeznaczone dla rodzin stanowią alternatywę dla tradycyjnych cmentarzy. Sytuowane na peryferiach posiadłości, w pięknych miejscach, służą kontemplacji i wspomnieniom. W parku rezydencjonalnym odróżniają je groby zwieńczone krzyżami, które stawały się dyskretnym znakiem odróżniającym to miejsce od innych. Wiek XIX jest okresem, który przeszłością i przemijaniem zajmuje się intensywnie. Elementy przemijania jako symbole w formie grobowców, urn, a także innych kojarzących się ze śmiercią obiektów stają się charakterystycznym wyposażeniem parków romantycznych. Same zaś cmentarze krajobrazowe stają się parkami pełnymi pomników, miejscami medytacji, wspomnień i refleksji³. Odpowiednio dobrane gatunki roślin stawały się niezbędnym elementem do tworzenia odpowiednich skojarzeń i przemyśleń. Jak to podkreślała I. Czartoryska: „...topole włoskie, brzozy spływające, wierzyby płaczące to drzewa najmiłsze, najprzyzwoitsze do osłonięcia takowych monumentów, gdzie smutne wspomnienia wspanialszych, weselszych drzew nie potrzebują...”⁴.

3. ROŚLINNOŚĆ CMEN TARZY

Charakterystycznym elementem cmentarzy jest roślinność. Znaczenie zieleni cmentarnej na przestrzeni dziejów ulegało przemianom. Wiązało się ono z jej funkcją ochronną, kompozycyjną, symboliczną i estetyczną. Zieleń w określonych miejscach cmentarza pełni rolę nie tylko dekoracyjną, lecz jest elementem symbolicznego przedstawienia znaczenia przestrzeni. Wiejskie cmentarze postrzegane są w przestrzeni jako grupa drzew. Zdarza się, że tylko same już drzewa świadczą o istnieniu zniszczonego cmentarza, gdy widoczne są zaledwie ślady zniszczonych nagrobków.

Drzewa i krzewy są najważniejszym elementem przestrzeni cmentarnej. Kształtują wnętrza i podkreślają układ komunikacyjny w obrębie cmentarza. Stanowią kompozycje alei, szpalerów, żywopłotów, ale także soliterów. Wśród elementów roślinnych tworzonych przez drzewa jednym z bardziej charakterystycznych jest układ alei prowadzących z kościołów w kierunku cmentarza. Aleja stawała się zapowiedzią przestrzeni, do której wiodła – ogrodu zmarłych. Aleje wplatają się w rozległy i charakterystyczny układ tworzony przez zespoły alei kształtujących przestrzeń XIX-wiecznego krajobrazu wiejskiego w Europie. Aleje prowadzące do cmentarza tworzyły nasadzenia lip, grabów, dębów, kasztanowców, jesionów czy żywotników. Określonym gatunkom przypisywano rozmaite znaczenie i tak: lipy uznawane były w tradycji wiejskiej jako święte, objawiające dobroć i głęboki spokój; dęby od wieków stanowiły symbol mocy i trwałości, a na cmentarzach utożsamiano je ze znakiem nieśmiertelności; najbardziej charakterystycznym i typowym drzewem cmentarnym jest żywotnik – symbol śmierci, smutku i żałoby; cisy, rośliny o niezwykle twardym drewnie, uosabiały przeciwieństwo kruchości ludzkiego życia; opiekuńcze, opłakujące drzewo lokowane często przy grobach to brzozy, których charakterystyczny pokrój z otulającymi mogiłę gałęziami symbolizował dobroć i litość; interesujące przeznaczenie wiązało się z obecnością robinii, często stosowanej w nasadzeniach granicznych cmentarzy,

³ J. Kolbuszewski, *Cmentarze*, Wydawnictwo Dolnośląskie, Wrocław 1996.

⁴ I. Czartoryska, *Myśli różne o sposobie zakładania ogrodów*, Wrocław 1805.

wierzono bowiem, że jej ciernie zniechęcają dusze zmarłych do wędrówek do świata żywych!; z tego samego powodu stosowano głogi; obecność na cmentarzach kasztanowców wiązała się początkowo jedynie z ich atrakcyjnym wyglądem, później zaś przypisywano im właściwości magiczne, tak jak jesionom, o których mówiono, że ich obecność zapewnia zmarłym spokój, a odwiedzającym bezpieczeństwo; krzewy kaliny koralowej sadzono jedynie przy mogiłach młodych osób, a krzewy róż tworzyły cierniowe żywopłoty otaczające nagrobki; krzewem będącym symbolem śmierci i jednocześnie znakiem nieśmiertelności jest bukszpan, traktowany tak od początków chrześcijaństwa. Oprócz drzew i krzewów, jako najtrwalszych roślinnych elementów cmentarza, trudno nie wspomnieć o najniższym piętrze roślin, które – choć nie w wiodący sposób – również wykorzystywano w symbolice cmentarza. Bluszcz i barwinek to spotykane w licznych cmentarzach rośliny będące symbolem śmierci, podobnie jak aksamitka, natomiast konwalia traktowana była jako atrybut Chrystusa – znak zbawienia świata. Odradzające się co roku rośliny były dla żywych symbolem nowego życia – zapowiedzią zmartwychwstania tych, którzy odeszli.

Współcześnie znaczenie symboliki roślin na cmentarzach jest nieznane. Zanika przez to zainteresowanie treścią miejsca, na którą wskazywała obecność roślin. Ulega zubożeniu przestrzeń cmentarza, gdyż zaczyna on być postrzegany jedynie w kategoriach estetyki.

4. CMEN TARZ JAKO ELEMENT KRAJOBRAZU KULTUROWEGO

Zróżnicowanie założeń sepulkralnych w różnych regionach uzależnione jest od wielu aspektów: położenia geograficznego, tradycji religijnej, lokalnej społeczności i tendencji planistycznych. Wszystkie te elementy przyczyniają się do kształtowania odmiennych w wyglądzie obiektów o tym samym przeznaczeniu. Otoczone drzewami wiejskie cmentarze, cmentarze przykościelne, cmentarze parkowe czy choćby kamienne nekropolie powstawały w różnych miejscach jako konsekwencja odmiennego zapotrzebowania, estetyki wykształconej na kanwie historii, zwyczajów, tradycji. Są elementem wpisującym się w określoną przestrzeń fizyczną i mentalną. Wartością wyjątkową jest zespół cech tożsamościowych cmentarzy, na które składają się indywidualne cechy i rozwiązania. Są wartością, która winna podlegać rozpoznaniu, by w trakcie podejmowania decyzji o ochronie czy pielęgnacji nie zatracić ich obecności.

Historyczny cmentarz wiejski stał się ważnym elementem krajobrazu kulturowego polskiej wsi. Otulony drzewami i powiązany aleją z kościołem, odsunięty od wiejskiego centrum jest wyróżnikiem krajobrazu wiejskiego.

LITERATURA

- BANIUKIEWICZ E., *Ochrona cmentarzy zabytkowych*, OZK, Warszawa 1994.
 BIAŁOSTOCKI J., *Symboli i obrazy w świecie sztuki*, PWN, Warszawa 1982.
 CZARTORYSKA I., *Myśli różne o sposobie zakładania ogrodów*, Wrocław 1805.
 KOLBUSZEWSKI J., *Cmentarze*, Wydawnictwo Dolnośląskie, Wrocław 1996.
 MAJDECKI L., *Ochrona i kształtowanie cmentarzy*, Szczecin 1997.
 MAJDECKI L., *Historia ogrodów*, PWN, Warszawa, 2008.
 MAJDECKA-STRZEŻEK A., *Zieleń obiektów sakralnych w Polsce – tradycja i współczesność*, [w:] *Ogrody przyświątynne i klasztorne. Rekonstrukcja. Rewaloryzacja. Pielęgnacja*, Wrocław 2008, s. 87-101.